

MARIA WIGLUSZOWA

**POLSKIE KSIĄŻKI LEŚNE
w XIX wieku**

Польские лесные книги в XIX веке

Polish forest books in XIXth century

Wiek XIX przyniósł na ziemiach polskich poważną zmianę w dziedzinie rozwoju i formowania się nowoczesnej literatury we wszystkich gałęziach gospodarstwa wiejskiego. Na przestrzeni tego stulecia — pomimo trudnych warunków politycznych, gospodarczych i kulturalnych kraju rozdzielonego między trzech zaborców — zostało ogłoszonych drukiem przeszło 25000 fachowych książek rolniczych. W poprzednich wiekach, od XVI do XVIII, produkcja polskich książek rolniczych była niewielka, gdyż rejestrująca druki z tego zakresu Bibliografia rolniczo-technologiczna podaje ogółem 187 pozycji wydawniczych¹⁾. Należy przy tym zaznaczyć, że nie wszystkie wymienione tam książki były ściśle związane z gospodarstwem wiejskim, gdyż kryteria stosowane przez autora w odniesieniu do tego, co można uznać za druk rolniczy, były dość dowolne. Wśród tych druków brak było książek poświęconych w całości problematyce leśnej. Jedynie w dziełach ogólnorolniczych lub przyrodniczych obok innych zagadnień omawiano sprawy dotyczące lasów i leśnictwa²⁾. Dopiero wiek XIX ma przełomowe znaczenie dla rozwoju ruchu wydawniczego w dziedzinie wiedzy leśnej na ziemiach polskich. W tym okresie powstaje wiele oryginalnych i wartościowych dzieł leśnych, napisanych przez autorów polskich.

Niniejszy artykuł stanowi próbę scharakteryzowania rozwoju produkcji polskich książek leśnych w XIX w. Pierwszą czynnością było ustalenie stanu faktycznego wydrukowanych w tym okresie fachowych książek z zakresu leśnictwa. Przy braku kompletnej bibliografii leśnej XIX stulecia³⁾ wykorzystałam szeroki zestaw różnych źródeł bibliograficznych ogólnych, specjalnych i załącznikowych oraz opracowań dotyczących tej dziedziny wiedzy⁴⁾. Dalszą i szczegółową kwerendę bibliograficzną przeprowadziłam bezpośrednio w bibliotekach. Po ramowym ustaleniu kartoteki książek leśnych — dla uzyskania w pełni wiarygodnej i wartościowej bazy źródłowej — zapoznałam się z nimi drogą autopsji ze zbiorami czołowych bibliotek ogólnych i specjalnych w naszym kraju.

Za druk zwarty uważa się książkę jako jednostkę samoistną pod względem piśmienniczo-wydawniczym. Podstawową jednostkę stanowi przeto każde dzieło bez względu na to, czy jest wydawnictwem jedno- lub wielotomowym. Nie uwzględnia się odbitek i nadbitek oraz drobnych druków ulotnych (od 1—4 stron), nie zaliczanych do grupy druków zwartych zarówno w praktyce bibliograficznej jak i statystyce produkcji wydawniczej.

Na rozwój piśmiennictwa leśnego w XIX w. wpłynęło wiele istotnych czynników. Prawie do końca XVIII w. na ziemiach polskich nie było racjonalnego użytkowania olbrzymich obszarów leśnych, obejmujących przeszło 1/3 powierzchni kraju. Dopiero na przełomie XVIII i XIX w. pod wpływem rodzącego się kapitalizmu występowały w Polsce pierwsze zmiany w charakterze i organizacji gospodarki leśnej. Niedoceniane poprzednio w pełni bogate zasoby leśne stały się w XIX w. źródłem cennego surowca dla rozwijającego się przemysłu, górnictwa, komunikacji, budownictwa oraz ustawicznie wzrastających potrzeb opałowych miast. Zaistniała więc konieczność zaprowadzenia racjonalnej gospodarki leśnej, opierającej się na zasadach postępowej praktyki i zdobycach ówczesnej nauki.

Dzięki otwartej w Warszawie w 1818 r. Szczególnej Szkole Leśnej Królestwo Polskie mogło szkolić fachowych pracowników oraz popularyzować nowoczesne formy gospodarki leśnej. Potem nauki leśne również wykładano w ramach szkół rolniczych w Marymoncie i Puławach. O wiele gorzej przedstawiała się pod tym względem sytuacja w innych dzielnicach Polski. W zaborze pruskim wszystkie prawie stanowiska w administracji lasów państwowych były obsadzone przez Niemców, stąd rząd pruski nie był zainteresowany w utworzeniu szkoły leśnej dla polskiej młodzieży. Natomiast w Galicji dopiero w 1874 r. powstała samodzielna Krajowa Szkoła Gospodarstwa Lasowego, a wiedzę i kwalifikacje zdobywano przedtem drogą praktyki u dobrych leśniczych. W tych warunkach rozwijająca się stopniowo literatura fachowa odegrała szczególnie ważną rolę w upowszechnieniu postępowej wiedzy leśnej.

Na przestrzeni całego XIX stulecia wydano 160 książek leśnych⁵⁾. Do działu piśmiennictwa ogólnego, obejmującego 83 wydawnictwa, włączono opracowania tak całokształtu zagadnień leśnictwa, jak również z zakresu hodowli i urządzania lasu oraz opisy i przewodniki leśne. Tematyka pozostałych druków przedstawia się następująco: 21 książek dotyczy botaniki i ochrony lasu, 11 zagadnień ekonomiczno-organizacyjnych i zarządzania oraz 45 użytkowania lasu i dendrometrii.

Rozwój produkcji książek leśnych przebiegał nierównomiernie. W latach 1801—1820 ukazało się 8 książek, w trzecim dziesięcioleciu 14, ale znów w czwartym wychodzi tylko 6 publikacji⁶⁾. W latach 1841—1870 produkcja wydawnicza utrzymuje się prawie na wyrównanym poziomie przy przeciętnej dla dziesięcioleci po 18 książek. Rozkwit ruchu wydawniczego nastąpił dopiero w ostatnim trzydziestoleciu XIX w., gdyż w latach 1871—1900 wydrukowano 78 książek, co stanowi w tej dziedzinie blisko połowę produkcji dla całego stulecia. Wynikało to z doskonalenia się form organizacyjnych gospodarstwa leśnego i intensyfikacji produkcji leśnej, z rozwoju kapitalizmu na ziemiach polskich, a równocześnie z za-

potrzebowania na drewno w uprzemysłowionych krajach Europy zachodniej.

Spomiędzy obszernego piśmiennictwa leśnego należy wymienić — według kolejności podanych wyżej grup tematycznych książek — przynajmniej kilka najważniejszych publikacji. Z dziedziny obejmującej całość zagadnień leśnictwa na szczególną uwagę zasługuje pierwsza z tego okresu oryginalna praca Ludwika Platera, wybitnego polskiego leśnika, dyrektora generalnego lasów rządowych w Królestwie Polskim, ogłoszona pt. „Gospodarstwo leśne” (1807). Następnie ukazał się przekład niemieckiego 2-tomowego dzieła Friedricha Burgsdorfa „Umiejętność lasowa...” (1809—1910)⁷⁾, które służyło przez pewien okres jako podręcznik nauki leśnictwa na Uniwersytecie Krakowskim. W 1843 r. przetłumaczono książkę Ernesta Wilhelma Marona, urzędnika niemieckiej administracji leśnej w W. Ks. Poznańskim, którą wydano równocześnie pod różnymi tytułami w Poznaniu jako „Prawidła leśnictwa...”, a w Warszawie jako „Nauka leśnictwa...”. Autorem cennej publikacji „Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i orylski” t. 1—2 (1846—1847) był profesor w Marymoncie Wiktor Kozłowski. Dzieło to stanowi pierwszy w historii polskiej literatury leśnej — używając współczesnego określenia — specjalny słownik terminologiczny.

Wybitny w Polsce leśnik narodowości niemieckiej Albert Thieriot napisał „Poradnik dla dziedziców i gospodarzy lasów...” (1845). Kilka książek leśnych ogłosił Antoni Auleitner, doskonały praktyk i przedstawiciel postępowej grupy leśników polskich. Jego podstawowe dzieło „Gospodarstwo leśne...” (1845, wyd. 2: 1853) opierało się zarówno na własnych doświadczeniach, jak też zdobyczach nauki obcej. Gruntownym opracowaniem z dziedziny urządzania i szacowania lasu była Gustawa Henkego „Nauka urządzania, szacowania i oceniania lasów” (1846), zawierająca również tablice dla obliczeń masy drewna. Temat ten rozszerzył wnet leśnik rządowy Klemens Wydrzyński w 2-tomowej pracy „Przewodnik dla służby leśnej rządowej...” (1853—1858). Zawiera on podstawowe przepisy i wskazówki w zakresie urządzania i zagospodarowania lasów rządowych w Królestwie Polskim.

Całość problematyki leśnej obejmowały cenne i liczne prace Aleksandra Połujńskiego, jak: 4-tomowe „Opisanie lasów Królestwa Polskiego i gubernij zachodnich cesarstwa rosyjskiego” (1854—1855). „Wykład popularny nauki gospodarowania w lasach” (1860) oraz 2-tomowe „Leśnictwo polskie” (1861—1862). Na uwagę zasługują też książki innych leśników, a mianowicie Benedykta Aleksandrowicza „Jak hodować las...” (1859), Adama Mieczyskiego „Zasady leśnictwa...” t. 1—3 (1861—1863) oraz Edwarda Pohlensa „Nauka hodowania lasów...” (1875). Twórca szkolnictwa leśnego w Galicji Henryk Strzelecki ogłosił wiele cennych prac, szczególnie obszerny podręcznik „Gospodarstwo lasowe” (1876—1878, wyd. 2: 1886), który obejmował całość ówczesnej tematyki leśnictwa.

Z zakresu botaniki leśnej zwraca uwagę dzieło wybitnego botanika, profesora Uniwersytetu Warszawskiego Michała Szuberta pt. „Opisanie drzew i krzewów leśnych Królestwa Polskiego” (1827) przez długi okres podstawowy u nas podręcznik z tej dziedziny wiedzy. Dopiero bo-

wiem pod koniec stulecia ukazała się obszerna publikacja botaniczna profesora w Puławach Feliksa Berda „Botanika leśna...” (1890).

Z wydawnictw poświęconych zagadnieniom ekonomiczno-organizacyjnym leśnictwa pewną rolę, zwłaszcza w pierwszej połowie XIX w., odegrały m.in. publikacje urzędowe jak „Zbiór urządzeń publicznych Administracji Dóbr i Lasów Rządowych” t. (1818).

Znaczna ilość książek ukazała się z szeroko pojętego użytkowania lasu (45), z czego jednak większość (31) przypada na dendrometrię. Ogólnie użytkowaniu lasów poświęcili obszerne i wartościowe prace B. Aleksandrowicz — „O drzewie i jego użytkach” (1855), A. Thieriot — „Technologia leśna” (1856), Edmund Węzyk — „Przemysł leśny...” (1872) oraz H. Strzelecki — „Cięcie lasu” (1874, wyd. 2: 1889).

Zwraca jednak uwagę zbyt mała liczba pozycji wydawniczych z drzewnictwa, gdyż mimo wielkich wyrębów przemysł drzewny na ziemiach polskich był słabo i niewłaściwie rozwinięty. Ale w związku z intensywną eksploatacją lasu i zbytem drewna występowało duże zapotrzebowanie na książki techniczne z zakresu dendrometrii. Pierwszą publikacją z tego zakresu była niewielka broszurka „Tablice okazujące wyrachowania w stopach sześciennych miąższość drzewa...” (1816). Przez długi okres służyła ogółowi leśników i ziemian obszerna publikacja G. Henkego pt. „Zbiór wyrachowań potrzebnych leśniczemu wyższemu i niższemu...” (1842), której wskazania obowiązywały administrację lasów rządowych. Należy też wymienić książki B. Aleksandrowicza „Wyrachowanie miąższości drzewa...” (1842)⁹⁾ oraz „Wyrachowanie miąższości drzewa w pniach stojących...” (1874)¹⁰⁾. W. Eilenburgu k. Lipska ukazały się w języku polskim W. Kohlmana „Tabelle kubiczne do drzewa okrągłego...” (1873). Książka ta była tam jeszcze kilka razy drukowana, ale pod zmienionym tytułem i o różnej objętości.

Rozwój ruchu wydawniczego kształtował się we wszystkich trzech zaborach w odmiennych warunkach politycznych i gospodarczych. W związku z tym udział poszczególnych dzielnic w produkcji książek leśnych jest nierównomierny. Na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim wydano 74 książki leśne, w pruskim 12, austriackim 52. Na terenie państw zaborczych ukazało się 18 książek, z tego 3 w Rosji, 11 w Prusach, 4 w Austrii. Poza tym opublikowano 3 książki we Francji, a przy 1 brak miejsca druku. Z ogólnej liczby 160 wydanych książek leśnych na tłumaczenia z literatury zagranicznej wypada 10 publikacji (7 z niemieckiego, 3 z rosyjskiego), co stanowi 6,25%. Dla chłopów ukazały się 2 książki traktujące o wierzbach koszykarskich i drzewach przypolnych.

Na zakończenie należy jeszcze raz wspomnieć, że produkcja książek leśnych na przestrzeni całego XIX stulecia rozwijała się w trudnych warunkach pozbawionego własnej państwowości społeczeństwa. Podział kraju wpłynął niekorzystnie na formowanie się rynku księgarskiego i hamował działalność wydawniczą również w dziedzinie piśmiennictwa leśnego. Dla uzyskania pełniejszego obrazu leśnej produkcji wydawniczej w XIX w. i oceny w jakim stopniu mogła ona zaspokoić zapotrzebowanie leśników na literaturę fachową, należy zaznaczyć, że omówiony tu został tylko jeden rodzaj wydawnictw. Równocześnie z ukazywaniem się książek leśnych wydawano we wszystkich trzech zaborach czasopisma

z tego zakresu, a wiele czasopism ogólnych, w tym również naukowych, ogłaszało artykuły poświęcone problematyce leśnej. Ponadto niektóre książki ogólnorolnicze zawierały całe rozdziały lub fragmenty poświęcone sprawom leśnictwa. Należy jednak stwierdzić, że druki zwarte wydawane w XIX w. miały największe znaczenie w leśnej produkcji piśmienniczej i przyczyniały się w poważnym stopniu do trwałego rozwoju oraz unowocześnienia leśnictwa polskiego.

PRZYPISY

1. Bibliografia rolniczo-technologiczna polska, ułożona przez C. Walewskiego, uzupełniona przez J.K. Gieysztora. (W:) Encyklopedia rolnicza wydana nakładem i staraniem Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Warszawa 1980 t. 1, s. 328—339.
2. Do takich książek należą m.in.: Gostomski A.: Gospodarstwo. Wrocław 1951 (wyd. 1 — Kraków 1599); Haur J.: Oekonomika ziemiańska generalna. Kraków 1675; Kluk K.: Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych osobliwie krajowych... t. 2 O drzewach i ziołach dzikich, lasach etc. Warszawa 1788 (wyd. 1 — 1778); Jabłonowska A. Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców. t. 5 Rozporządzenie lasów. Warszawa 1787.
3. Migdał E., Grochowski T.: Bibliografia leśna i łowiecka. Nowy Sącz 1924; Rewieński S.: Bibliografia rolniczo-technologiczna polska od r. 1800 aż do naszych czasów. (W:) Encyklopedia rolnicza. t. 1 Warszawa 1890. Dział VIIIa. Leśnictwo. Obydwie prace są bibliografiami niepełnymi. Występuje w nich dużo braków, pomyłek i bibliograficznych nieścisłości. Uwzględniają one obok druków zwartych także odbitki i nadbitki z czasopism.
4. Kucharzewski F.: Bibliografia polska techniczno-przemysłowa. Warszawa 1894 s. 51—70: Leśnictwo. Rośliny przemysłowe; Strzelecki A.: Katalog wystawy literatury leśnictwa i łowiectwa polskiego urządzonej przez Towarzystwo Leśne Galicyjskie. Lwów 1894; Estreicher K.: Bibliografia Polska XIX stulecia (oraz w odniesieniu do liter. A—J, wyd. 2); Zabko-Potopowicz A.: Zarys rozwoju wiedzy leśnej do pierwszej wojny światowej. Wrocław 1968 Ossolineum; Twórcy i organizatorzy leśnictwa polskiego na tle jego rozwoju. Warszawa 1974 PWN i in. Pełną orientację w zestawieniach bibliograficznych umożliwia opracowana przez Z. Kosieka: Bibliografia polskich bibliografii gospodarstwa wiejskiego. Warszawa 1962 PWRiL.
5. Oczywiście liczba książek może być wyższa w miarę dalszych poszukiwań i uzupełnień.
6. Poważny wpływ na spadek produkcji wydawniczej miały przede wszystkim wydarzenia polityczne.
7. W „Bibliografii Polskiej XIX stulecia” Estreicher podaje jeszcze przedruki tej książki, jeden z 1819 r., a drugi bez roku wydania. Pomimo starannych poszukiwań w wielu bibliotekach nie udało się odnaleźć tych wydań.
8. Warto nadmienić, że książka ta cieszyła się u czytelników dużym powodzeniem, gdyż „przed wydrukowaniem tego dzieła nadesłano autorowi z kraju i z zagranicy żądania z przedpłatą na egzemplarzy osiemset czterdzieści pięć”. Połujński A.: Wykład popularny nauki gospodarowania w lasach. Warszawa 1860.

9. Dla zabezpieczenia książki przed nieprawym przedrukiem wszystkie egzemplarze tego nakładu mają na odwrocie karty tytułowej monogram autora z literami A1 oraz ostrzeżenie tej treści: „Egzemplarze poniższym gryfem autora nie opatrzone, jako nadużycie jego własności prawnie poszukiwane będą”.
10. W tej książce monogram autora znajduje się na pierwszej stronie karty tytułowej.

К р а т к о е   с о д е р ж а н и е

Целью статьи является представление в общем виде развитие продукции польских лесных книг в XIX веке. Исследования основаны на фундаментальной базе источников и проведены на основании личных наблюдений фондов ведущих польских библиотек. В статье представлено количество изданных лесных книг с представлением их предметной тематики. Хронологическое развитие изданных книг в десятилетиях. Самые важные издания в очередности тематических групп. Участие отдельных исторических регионов в издавании лесных книг.

S u m m a r y

The paper is aimed at presenting, in general outlines, the development of production of Polish forest books in Polish territories in XIXth century. Studies are based on profound sources and collections of main Polish libraries. The paper contains: number of published forest books inclusive of their subject matter, the chronological development of books published in particular decades, the most important prints in subject group order, the participation of particular sectors of partitioned Poland in the production of forest books.